

КНИГОЗНАВЧІ АСПЕКТИ РЕСТАВРАЦІЇ

Леся Дзендзелюк

*молодший науковий співробітник відділу наукової реставрації та
консервації рідкісних видань ЛННБУ ім. В. Стефаника*

Любов Льода

*завідувач відділу наукової реставрації та консервації рідкісних видань
ЛННБУ ім. В. Стефаника*

Розглянуто основні конструктивні елементи давніх книг, автентичність яких необхідно зберегти при реставрації для збереження інформації про традиції і методи інтролігаторської майстерності.

***Ключові слова:** реставрація, конструкція книги, збереження автентичності.*

Забезпечення пам'яток писемної культури від пошкоджень та руйнувань залежить від професіоналізму хранителів збірок та колекцій, дослідників, реставраторів. Якісне збереження давніх кодексів дозволяє у повній мірі вивчити не лише текстову частину, але також інформацію, закладену в конструкцію книги, історію і традиції її творення. Тому при збереженні, використанні, дослідженні та реставрації документа не повинен зникнути або бути пошкодженим жоден фрагмент, який, на перший погляд, не містить інформації. Вивчення особливостей конструкції рукописів та стародруків, практична реконструкція їх при реставрації, дозволяють зберегти історичну доктрину мистецтва створення книги як артефакту культури. Важливою інформацією для дослідника книги може стати прихований матеріал, виявлений при реставраційному демонтажі об'єкту. Його фахове представлення дозволяє відкрити нові сторінки з історії та побутування кодексу. Тому таким важливим є науковий підхід до опису кожного елементу конструкції книги, вивчення спеціалізованої літератури, присвяченої

певним аспектам дослідження, реставрації та зберігання писемних пам'яток. Науково вишколений реставратор здатен чітко окреслити коло питань, які виникають у процесі роботи з рукописною чи стародрукованою книгою, засади яких можуть стати вагомою частиною кодикологічного опису об'єкта. Щоб не порушити автентичність раритетного видання, виокремити його особливості, реставраторові необхідно звертати увагу на наступні деталі:

1. Шиття книги. Конкретним епохам притаманні різні види шиття. Вони дозволяють встановити час і локалізувати місце виготовлення оправи книги. Однак чіткої класифікації досі немає, оскільки чимало методів шиття співіснували одночасно. Тому при реставрації дуже важливо фіксувати і каталогізувати тип шиття кожної демонтованої книги.

Книжкові блоки скріплювали різними способами і за допомогою різних матеріалів. Спочатку використовували лляні, конопляні, згодом шовкові, а потім бавовняні нитки. У XIX ст. з'явилося шиття дротом.

Відомо, що для коптських, ефіопських, а потім візантійських, ранньосередньовічних кодексів характерний спосіб зшивання “ланцюжком” [1, с. 61]. Він притаманний східнослов'янським рукописам XII–XVI ст., а у грецьких кодексах прослідковується до XVIII ст. При цьому шиття книжкового блоку виконане грецькими майстрами виглядає акуратно, делікатно, а російськими — недбало, грубо [9, с. 50]. У Росії шиття ланцюжком зникає в XIII ст. і знову відроджується в XV ст. В Україні його використовували при оправі рукописів поряд з шиттям на ремнях до середини XVI ст. [1, с. 161-162].

Нова техніка шиття на опорі виникла наприкінці XI — початку XII ст. із запровадженням спеціального верстата. Застосування шкіряних ременів, як опор шиття, стало основною ознакою західноєвропейських оправ XI–XIV ст. [1, с. 62, 163]. На східнослов'янських землях у XIII–XV ст. воно використовувалося переважно на території Північно-Західної Русі та співіснувало з шиттям “ланцюжком”. Так, на українських землях латиномовні книги шили на широкому ремені, а кириличні — “ланцюжком”. У романських (XII–XIV ст.) та ранньоготичних (початок XIV ст.) західноєвропейських оправах застосовували широкі ремені з повздовжнім розрізом. Для пергаментних оправ XVI–XVII ст. було

поширеним шиття на пергаментних ремнях, які, як правило, виводилися на поверхню покриття.

Шиття на шнурах (одинарних або подвійних), яке повністю витіснило ланцюжкове, з кінця XV ст. все частіше почали використовувати при оправленні кирилических книг. Воно збереглося аж до XX ст. У XIX ст. книжкові блоки почали зшивати на тасьму і марлю.

Щодо матеріалів для шиття, то, як правило, у різні періоди застосовували конопляні і лляні нитки, ремені, шнури. У каролінгських оправах блок зшивали подвійними нитками. Романські кодекси зшивали на одинарні або подвійні ремені з сирцю, в готичних кодексах, крім ременів, почали застосовувати шнури або скручені смужки шкіри [9, с. 34-36]. Для українських і російських книг кінця XVI — початку XVII ст. характерне шиття книжкових блоків на подвійних та одинарних шнурах. У XIX–XX ст. замість шнурів та ременів для зшивання блоків починають використовувати смужки тканини (коленкору) та кіперної стрічки [1, с. 165].

Вивчення конфігурації отворів шиття також несе певну інформацію. Так у ранніх візантійських пергаментних кодексах на фальцах робили зарубки. В пізніших кодексах — надсічки, а з XVI ст. — пропили (особливо в пергаментних оправах) [9, с. 23]. Романські кодекси (XII–XIV ст.) шили також через пропили або проколи. Останні отримали широке розповсюдження з XV ст., коли для виготовлення книг почали застосовувати папір.

Важливу роль відіграє встановлення типу шиття. Згадуване вище шиття “ланцюжком” має свої підвиди, наприклад, дво- чи трикроковий розширений. Вірменські кодекси шили “ялинкою”, оправи “alla gresca” — “рідким прямим шиттям” і “щільним прямим шиттям” на двох дуже тонких занурених шнурах. Візантійські кодекси шили знизу вверх, або двома голками назустріч, при цьому вузол зав’язували по центру блоку. Такий же спосіб шиття застосовували і старообрядці у XIX ст. Готичному типу відповідає два різновиди поперекового шиття на опорних шнурах чи ремнях з сириці або дубленої шкіри. Причому ремені могли бути одинарними або подвійними, суцільними чи з прорізами. Шиття українських стародруків “по два зшитки” використовували у XVII ст. Однак, якщо блок складався з аркушів тонкого паперу, то таке шиття застосовували і в XVIII, і в XIX ст. [1, с. 166].

Пошук нових технологічних методів інтенсифікації процесу виробництва книги веде до спрощення техніки виготовлення оправ. З'являються нові способи зшивання книжних блоків, зокрема в XVI ст. — шиття “на врізні шнури” (з пропилюванням корінця), яке найбільшого поширення набуло у стародруках XVIII–XIX ст. [1, с. 167].

2. Кріплення опор до кришок оправи. Для кріплення книжкового блоку задіювали різноманітні системи отворів, тунелів та каналів, які є відмінними для різних історичних епох. Розрізняють кілька типів закріплення ниток у кришках оправи. Найпоширенішим було зигзаговидне. При цьому з однієї сторони кришки утворювався зигзагоподібний рисунок, з іншої — низка прямих горизонтальних стібків [1, с. 64]. Оправи візантійської конструкції, в залежності від того, чи шився блок окремо від кришки, чи однією ниткою, разом з нею мають різну систему кріплення. Так, у першому випадку на кришках формували незалежні завіси (повітряні петлі), які відповідали станціям шиття блоку. Цими ж нитками продовжували шиття блоку і закріплювали у такий же спосіб до другої кришки (кріплення і шиття блоку виконували однією ниткою). У другому — до незалежно намотаних завіс прив'язували нитки, котрими зшивали блок [9, с. 26]. Відомі п'ять способів (з різними варіантами) виконання завіс [4, с. 11]. Зовнішній бік дощок поєднували ще й полотном, яке наклеювали майже до середини кришок.

В оправах романської конструкції (XII–XIV ст.) ремені (шнури) кріпили дерев'яними кілками у найдальшому від корінця отворі. Кріплення здійснювали через вхідні тунелі в ребрах і виводили на зовнішню сторону кришок, де ремені прокладали у спеціальні наскрізні отвори, через які вони вводились на внутрішню сторону кришки. Опісля знову виводили через наскрізний отвір назовні, де і фіксували кілком. Отвори поєднували каналами, у яких ховались ремені.

Починаючи з кінця XVII ст., із появою картонних кришок ренесансної конструкції, опорні шнури у східнослов'янських книгах приклеювали, розпластавши віялоподібно. У пергаментних оправах XVI–XVII ст. ремені, на які зшивали книжковий блок виводили через прорізи на поверхню кришок біля корінця.

Система кріплення ранньосередньовічних оправ (VI–IX ст.) полягала у протягуванні ниток шиття через отвори в ребрах кришок на їх поверхню (з будь-якого боку), де вони зав'язувались або фіксувались кілочками.

Готична система кріплення побутувала в Європі з XV ст., а на східнослов'янських землях у XVII ст. Вона полягає у вкладанні опор шиття блоку на зовнішній бік оправы поверх кришки або вклеюванні їх у паз (в оправах німецького походження), який веде до наскрізного отвору. Опісля опору виводили на внутрішню сторону кришки, потім через інший отвір на зовнішню, де закріплювали кілочком. Отвори поєднані каналами, у яких занурюється опора. На східнослов'янських землях готичний тип кріплення стає загальноживим з кінця XV ст. Однак відмінність полягає у прокладанні опори не поверх кришки, а в отвір, розташований у ребрі.

На східнослов'янських оправах, починаючи з XVII ст., при закріпленні шнурів у кришках використовували одночасно два різні типи кріплення: готичне та на клей. Наприкінці XVII–XVIII ст. шнури часто клеїли і до дерев'яних дощок [1, с. 166]. Для міцності корінець блоку і частину кришок обклеювали полотном.

Слов'янським кодексам XIV–XVII ст., створеним на теренах Західної України, притаманний тип кріплення, який утворює низку подвійних гострих кутів на зовнішньому боці кришки. Кожний подвійний кут складається з двох кутів різної висоти, що мають спільне вістря. На дошці шнури занурюються у спеціальні заглиблення. Детально цю систему кріплення описує у монографії О. М. Гальченко [1, с. 163, 327].

Фіксування інформації, розкритої при демонтажі книги, та збереження чи реконструювання під час реставрації техніки кріплення в подальшому можуть стати цінною інформацією для кодикологів.

3. Конфігурація дощок оправы. Наявність кантів (виступів над книжковим блоком), рантів (скосів з внутрішньої чи зовнішньої сторін дощок), рант-фальцу (профілю ребра біля корінця), жолобів (заглиблень на ребрах) також допомагають у встановленні періодизації виготовлення оправы та дослідженні розвитку високомистецького інтролігаторського ремесла.

Найраніші коптські оправи (до III–IV ст.) започаткували рельєфність ребер кришок оправи, утворення жолобка, який в подальшому став конструктивним елементом візантійських оправ [1, с. 61]. Його присутність прослідковується і в оправах романської конструкції. На ребрах грецьких кодексів жолобки різної форми розташовані по периметру. Серед східнослов'янських, зокрема давньоруських оправ XV–XVI ст., крім ребер з жолобами, трапляються і гладкі [1, с. 63, 102].

Скоси на зовнішній стороні кришок з'явилися в романських оправах, що надало їм обтічної форми [9, с. 34]. У готичних оправах скоси перебазувались на внутрішню сторону кришок, а на зовнішній могли бути фаски. Обтічність книги при цьому втрапилась. Дослідниця О. М. Гальченко виділяє чотири типи конфігурації готичних дощок, поділені на групи і підгрупи [1, с. 76]. Давньоруським оправам до кінця XV ст. характерні прямокутні кришки (відсутність скосів), лише в прикорінцевій частині робили невеличкий скіс для зменшення тертя блоку до кришки оправи. У кінці XVI — на початку XVII ст. кришки мають скоси як із зовнішнього, так з і внутрішнього боків дощок. Така форма проіснувала до XVIII ст.

За розміром кришок оправи можна поділити на дві групи — з кантами і без них. Так візантійські, ранньосередньовічні та романські оправи складаються з дощок, співрозмірних з блоком. Для готичних оправ характерні канти — виступи на 5–10 мм над блоком. Для західноєвропейських оправ з кінця XV ст. (готичні та ренесансні оправи) характерні канти з трьох сторін. Аналогічна форма з'являється і у східноєвропейських, лише дещо пізніше — з третьої чверті XVI ст. В Україні та Білорусі вони поширюються приблизно з другої половини XVI ст., а в Росії — в кінці XVI — на початку XVII ст. На готичних оправах кінця XV — початку XVI ст. є випадки, коли канти наявні лише на вертикальному зрізі, або лише на поперечних [1, с. 156]. На початку XVII ст. на східнослов'янських землях встановлюється звичний для нас вигляд дерев'яних кришок, який у богослужбових книгах зберігається до XX ст.

Порівняльне вивчення східнослов'янських книг XIV–XVII ст. з візантійськими, грецькими, південнослов'янськими, романськими

та готичними оправами показало, що у кодексах, виконаних за візантійською технікою оправлення, досить часто трапляються дерев'яні кришки з нетиповою конструкцією, запозиченою від німців, литовців, поляків та ін. У монографії О. М. Гальченко виділено різні типи і нетипові види кришок на східнослов'янських оправах [1, с. 157-158].

При демонтажі покриття оправи варто звертати увагу і на породу деревини кришок. Візантійські, здебільшого виготовлені з деревини хвойних, листяних (тополя, липа, бук, горіх, дуб) і фруктових (груша) порід дерев. Найбільш поширені з липи [9, с. 24; 1, с. 63]. Кришки романських і готичних оправ переважно з деревини дуба, бука, рідко з липи. Цікаво, що використання шпонок є лише в давньоруських оправах [9, с. 47].

Товщина кришок з плином часу зменшується. Ранньосередньовічні кришки були досить масивними і грубими, їх товщина становила 20 мм. Вони утримували пергамент, не даючи йому деформуватися. Тенденція потоншення дощок наступила зі заміною пергаменту на папір. Оправи XV–XVI ст. мають дошки 9-12 мм [1, с. 102], в пізніх давньоруських — 5-7 мм [9, с. 51].

Із впровадженням у XV ст. картонних кришок замість дерев'яних пов'язане поширення книг невеликого формату, запозичене європейським інтролігаторством зі Сходу [1, с. 85].

Незалежно від техніки оправлення, кришки у східнослов'янських оправах до кінця XVII ст. робили винятково з дерева. Поява картону призвела до спрощення та знецінення побутових оправ як предмета декоративно-прикладного мистецтва в Україні. Вживання картону для виготовлення кришок почалось на рубежі XVII–XVIII ст. спочатку в Україні [1, с. 156], а в останній чверті XVIII ст. — у Росії.

4. Покриття оправи. Час і місце виготовлення оправи може підказати конструкція, матеріал і оздоблення покриття оправи. Так суцільнопергаментні, суцільношкіряні м'які оправи (без кришок) здебільшого виготовляли у XVI ст., рідше у XVII ст. Іноді вони мали зав'язки [9, с. 9]. Пергаментом поволокували кришки оправи: у XVI ст. — дерев'яні і у XVII–XVIII ст. — картонні. Картонні кришки обтягнені шкірою з'явилися у XVI ст. Прості (зшевлені) шкіряні та напівшкіряні оправи почали виготовляти у

XVII–XVIII ст. Тоді ж з'явилася дешева заміна оправі — картонаж (суцільнокрита оправа, на якій друкарським способом відтворено текст та оздоблення друкованої обкладинки). Тверді оправи з відставом (іноді з фальшивими бинтами) набули поширення в XIX ст. М'які суцільнокриті оправи (без кришок) з великим звисаючим кантом є на книгах, оправлених у XIX ст.

Датування оправ і встановлення країни, де була виготовлена шкіра, можна здійснити і за особливостями її обробки. Овеча, козяча і теляча шкіри рослинного дублення невеликої товщини були поширені як покриття оправ протягом тривалого часу. Для покриття романських кодексів XII–XIII ст. використовували дублену або виворотню шкіру, а також м'яку шкіру типу замші, зазвичай нефарбовану, рідше — зафарбовану в коричневий або малиновий колір, іноді застосовували спеціально оброблений товстий пергамент [1, с. 78]. Білу шкіру (переважно свинячу) галунового дублення використовували в XV–XVI ст. (спорадично — в XVII ст.), особливо в оправах для книг великого формату [10, с. 143]. У цей же період книги поволокували сап'яном [9, с. 27]. Для дублення і фарбування користувались засобами як рослинного, так і тваринного походження. Зафарбована у яскраві кольори козяча шкіра (сап'ян, марокен, кордуан), яка прикрашала дорогі європейські оправи до кінця XVIII ст., була привозною і лише пізній марокен — місцевого виробництва. Російську юхту вперше використали в європейських оправах у другій половині XVIII ст. Лакована шкіра з'явилась наприкінці XVIII ст., хромова шкіра — з другої половини XIX ст. [10, с. 143]. Починаючи з XIX ст. з'явилися синтетичні барвники, які почали витісняти рослинні.

Романські кодекси, як і готичні, покривали вивороткою галунового дублення (товстою білою свинячою шкірою), товстим пергаментом і тканиною. Ошатні оправи ілюмінованих рукописів, починаючи з XIV ст., оправляли дорогим тканинним покриттям (парчею, шовком, оксамитом). При цьому їх натягували як на голі кришки оправи, так і на попередньо покриті шкірою чи бавовняною тканиною [9, с. 35; 1, с. 74].

Для готичних оправ використовували дорогі тканини вишиті золотом. Іноді ці оправи мали продовження — “сорочку”, яка служила і чохлам, і футляром [9, с. 38]. Періодизацію тканинного

покриття, очевидно, можна здійснювати, однак це потребує глибоких досліджень і відповідного обладнання. Даних з цієї області досліджень не виявлено.

За спостереженнями дослідниці І. П. Мокрецової, давньоруські кодекси XII–XIII ст. оправляли ірхою темного кольору або гладкою дубленою товстою шкірою коричневого кольору [9, с. 48]. У XII — на початку XIV ст. для покриття оправ використовували переважно свинячу шкіру, поверхня якої нагадує замшу [5, с. 54; 1, с. 154], від XIV ст. — телячу. Українські оправы XVI–XVII ст. виготовлені з добре виправленого сирцю, який практично не відрізняється від червонодубної шкіри. Галицькі оправы темно-коричневі, майже чорні, російські — мають червонуватий відтінок.

Пергамент в Україні і Росії для виготовлення оправ майже не використовували, за винятком інтролігаторської майстерні Києво-Печерської лаври (починаючи з другої чверті XVIII ст.). Крім білого, його ще й фарбували в оливковий та зелений кольори [7, с. 9; 1, с. 154]. В Москві його застосовували ще пізніше [1, с. 154].

Напівшкіряні “французькі” оправы, які поширились з XVII ст., покриті кольоровим декоративним папером ручної роботи. Його фабричне виготовлення розпочалось у XIX ст. Відомо, що у XVIII ст., дещо пізніше від Західної Європи, в Україні та Росії з метою спрощення та економії почали використовувати різнокольоровий папір.

У XIX ст. широко розповсюджене з давніх часів шкіряне покриття оправ почало витіснятись тканинним, коленкором та ледериновим.

5. Кути покриття. На внутрішній стороні кришок оправы покриття вкладали по-різному. Так для візантійського типу кодексу характерне вкладання кутів “встик”, “внакладку” і з “язичком” [9, с. 27]. Кути на готичних оправах іноді зшивались. Для давньоруських кодексів характерне фіксування кутиків гострими дерев’яними кілками, хоча шкіряне покриття для міцності приклеювали до дощок.

6. Корінець оправы. Він може бути плаский або заокруглений, з виділеними чи прихованими бинтами, що вказує на розвиток культури творення книги в певний історичний період. Так, плаский корінець характерний для кодексів, починаючи з

найдавніших. Зафіксовано глухий (приклеєний до книжкового блоку) плаский корінець в каролінгських кодексах. У романських кодексах XII — початку XIII ст. на пласкому корінці доріжником виділяли ремені, що призвело до появи бинтів (рельєфних поперечних потовщень на корінці оправи). Практично усім готичним оправам характерне виділення бинтів. Давньоруські кодекси XII–XIV ст. також мають лише плаский корінець, обклеєний грубим полотном, яке заходило поверх кришок оправи. Для них характерне заклеювання тканиною або пергаментом проміжків між бинтами [9, с. 34]. На оправах латиномовних книг, створених на українських землях, приблизно з XVI ст. є оправи, на корінцях яких між подвійними бинтами розміщуються одинарні (фальшиві) [1, с. 165].

Цікавий технологічний аспект — шкіру покриття почали підклеювати до корінця книжкового блоку у XIV ст., виділяючи бинти. Глухий корінець притаманний і оправам XV–XVIII ст. У східнослов'янських книгах глухий корінець трапляється з давніх часів до XIX ст. Пошук нових технологічних методів інтенсифікації процесу виробництва оправленої книги веде до спрощення техніки оправлення. Прямий корінець поступається місцем заокругленому та кашированому (грибоподібному) корінцям. Відставний корінець характерний для пізньої рукописної традиції XVIII — початку XIX ст. Корінець на гільзі з'явився на початку XX ст.

Відтискування тексту на корінці книги набуло поширення у всій Європі, починаючи з XVII ст. Слід зауважити, що інформаційні оправи (з вихідними даними) з'явилися дещо раніше — наприкінці XV — у XVI ст. [1, с. 58].

Прикрий факт — при переоправі в “новому стилі” (шиття з пропилами) пергаментних книг XII–XIV ст., корінці проклеювали міцним столярним клеєм, що викликало деформацію блоків.

7. Оздоблення обрізів. Поетапна реставрація всіх демонтованих аркушів може порушити декоративний орнамент на обрізі книжкового блоку. Наявність словесника, виконаного різнокольоровими фарбами, або ж орнаментальне торшонування обрізу мають як інформативну, так і оздоблювальну функцію. У середньовіччі та в епоху ренесансу обріз здебільшого був білим, але іноді його фарбували в жовтий чи зелений колір (у XIV–XV ст.).

Особливо популярним був червоний обріз. Обрізи зі словесником характерні для східнослов'янських рукописних книг до XVI ст., оправлених візантійською технікою [1, с. 172]. Починаючи з XV ст., коли з'явився пристрій для затискання книжкового блоку, обрізи ретельно обробляли. Крім суцільного позолочення поверхні обрізів для ошатних оправ додатково оздоблювали рослинно-геометричними орнаментами, виконаними тисненням, гравіруванням або кольоровими фарбами.

На східнослов'янських землях фарбування обрізів з'являється у XV ст., дещо пізніше — наприкінці XVI — на початку XVII ст. обрізи починають позолочувати. Однокольорові із золотим тисненням обрізи практикували на українських друках XVII–XVIII ст. Двоколірні обрізи, які ділять їх на дві половини (зелену і червону), свідчать про оправу в майстерні Києво-Печерської лаври у XVII–XVIII ст. Українські книги XVIII ст. мали смугасті крапчасті обрізи. Оздоблення однорідним крапом було поширене у XVIII–XIX ст. Мармурові обрізи є на західноєвропейських друкованих виданнях XVIII–XIX ст. і на рукописах XVI ст., оправлених у XVIII–XIX ст. Для східнослов'янських рукописних та друкованих книг XVIII–XIX ст. характерні клейстерні обрізи. Золочені гравійовані обрізи були популярні у XVII–XVIII ст. на рукописах і стародруках. Гладко позолочені обрізи поширені на друках XVIII–XIX ст. У XVIII ст. можлива мішана техніка декорування обрізів.

Слід зауважити, що торшонованих обрізів немає на рукописних книгах. Вони стали популярні лише у XIX ст. Наявність декорованого обрізу на пергаментних рукописах — пряма вказівка на пізню переоправу.

Цікава технологічна відмінність у послідовності виконання золочення обрізів: візантійські — спочатку оправляли кодекси, а тоді золотили, а західноєвропейські — спочатку золотили, а потім оправляли.

У багатьох книгах обрізи було зруйновано під час виготовлення оправ у “новому стилі”. Так рукописи XII–XIV ст. обрізали, зменшуючи поля.

При реставрації окремих аркушів, особливо в процесі їх пресування у зволоженому стані, відбувається незначне збільшення

площі, що зумовлює втрату однорідності малюнку на обрізі після зшивання блоку. Тому так важливо грамотно здійснити реставрацію. За допомогою нового пристрою — світлової панелі, розробленої працівниками науково-дослідного Інституту поліграфічної промисловості ім. Т. Шевченка спільно з реставраторами Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, стало можливим здійснення реставрації без розшивання книжкового блоку, а отже і збереження як оздоблення обрізів, так і автентичного шиття.

8. Каптал. Може бути виготовлений зі шкіри, пергаменту, тканини, шнура і ниток з дотриманням різних технік. Розрізняють такі його різновиди: опорні та безопорні каптали, виносні (каролінгський, ланцюжковий безопорний, ялинковий опорний) та занурені (готичний, ренесансний), відкриті (каролінгський з вушком) та закриті (заховані під матеріалом покриття з наступним прошиванням; з губочкою; з додатковим повторним обплітанням поверх матеріалу покриття оправи), плетені (візантійські, німецькі), ткані (ісламські, візантійські) тощо. Вони відрізняються за орнаментальним вирішенням та конструктивними особливостями, виготовляються безпосередньо на книжковому блоці чи незалежно від нього. Прикріплення капталів як до блоку, так і до дощок оправи може мати свої характерні особливості [3, с. 73].

У XVI–XVIII ст. каптали в Західній Європі плели лляними нитками 1-3 кольорів (нефарбовані, зелені, червоні, сині). Поєднання зеленої нитки з нефарбованою переважає у XVI–XVII ст. Починаючи з XIX ст. каптал виготовляли з тканини або шкіри, пофарбованої в колір оправи або обрізу. В XX ст. для цього використовують бавовняну, напівшовкову або шовкову тасьму з потовщеним бортиком [6, с. 134].

На східнослов'янських оправах до XVI ст. каптали мають доволі специфічний вигляд, що відразу вирізняє їх серед більш пізніх — наявна “губочка” (підвищення за рахунок вкладання опори капталу на ребро кришки) і стібки, які розміщуються горизонтально (ісламський) або під кутом 45° (візантійський). Для рукописних книг пізнішого часу характерні каптали, що не заходили на кришки. Стібки при виплітанні капталу розташовувалися перпендикулярно до обрізу.

До початку XVII ст. каптали плели на блоці, а потім окремо від нього. У XVIII ст. каптали втратили своє охоронне значення і в XIX ст. з'явилась декоруюча каптальна тасьма.

9. Форзаци. Відомо, що у давньоруських книгах форзаців не було, зворотний бік кришки не виклеювався [1, с. 103]. З XVI ст. форзаци стали невід'ємними складовими будь-якої оправленої книги. У візантійських манускриптах вшивали кілька макулатурних або чистих пергаментних аркушів, які не приклеювали до кришок оправи. Техніку приклеювання форзаців до внутрішньої сторони кришок запровадили лише в оправах, які піддавались реставрації, починаючи з XV ст. Спочатку загини покриття наклеювали поверх форзацних аркушів, а потім — навпаки. У середньовічних оправах форзаци виготовляли з пергаменту, а з XIV ст. для цього почали використовувати папір. Наявність паперових форзаців вказує, що книгу реставрували не раніше XVI ст. [9, с. 28].

Крім звичайних, чистих аркушів, форзаци бувають ілюстративно-інформативними, декоративно-орнаментальними, кольоровими. Форзаци західноєвропейських книг XVIII–XIX ст., виготовлені з мармурових та брокатних паперів становлять самостійну художню цінність. Навіть фрагменти мальованих паперів XVII–XIX ст. можуть служити для дослідження та відтворення методик підготовки малюнків, історичних даних про їх походження та способи виготовлення. Лише мальованих форзаців французьких оправ XVII–XVIII ст. розрізняють 18 видів [8, с. 151]. Наприклад, з рисунком у вигляді воламського мармуру, букету, черепашок, равликів, з гребінцевим орнаментом тощо. Наприкінці XIX ст., в добу сецесії та історичних стилів, інтролігатори часто застосовували форзацний папір, виготовлений у техніці клейстерного мармуру. Вміння відтворити орнамент рисунка дозволяє отримати високоякісні результати консерваційних та реставраційних робіт.

Форзаци доцільно зберігати навіть у тому випадку, коли вони повністю не виконують свого функціонального навантаження. Оскільки періодизаційна ідентифікація форзацного паперу (наявність водяного знаку) може стати вказівкою на час створення оправи чи наступного переоправлення книги.

Варто звертати увагу і на способи кріплення давніх форзаців — пришивний, прошивний чи накидний у різних модифікаціях. Лише починаючи з XIX ст. вони стали приклейними. Для XVI–XVII ст.

характерним є пришивання сфальцованого форзацного аркуша з коротко обрізаною частиною першого аркуша, який прилягає до кришки оправи. При цьому обидві частини аркуша приклеювалися до неї. Форзаци XVII–XVIII ст. містять додатковий сфальцований аркуш [6, с. 88-89]. Спосіб кріплення аналогічний. У цьому випадку перший аркуш книжкового блоку захищався вже двома охоронними аркушами. Для закриття пігментних плям, які виступали зі звороту мальованого форзацу, сторона, прилегла до книжкового блоку, дублювалась білим папером. Сфальцований аркуш пришивався до блоку як окремий зшиток, при цьому нитка для зшивання пропускала через згин дублювального аркуша. Для книг великого формату використовували пришивний накидний форзац. Ширина такого форзацу дещо більша від книжкового блоку, прикорінцева частина його загиналась і огортала перший зшиток. Виданням альбомного типу притаманні форзаци з фальчиком. Один лист з фальчиком, разом із тканинним стержнем і першим зшитком, пришивали до блоку. Вільна частина стержня наклеювалась на внутрішній бік кришки оправи. Другий аркуш, як звичайно, приклеювався до кришки оправи. Дублювання мальованих форзацних паперів даного типу додавало ще один захисний аркуш. В оправах XX ст. застосовують пришивний форзац із загином під верхній зошит (для об'ємних книг великого формату) і форзац з фальчиком [6, с. 91-92].

10. Застібки. З метою запобігання псуванню пергаментного книжкового блоку з'явилися застібки. Вони утримували кришки оправ, щільно фіксуючи аркуші. Традиція встановлення застібок на оправах книг залишалась навіть після заміни пергаменту папером і порушилась лише у XVI ст. [1, с. 55].

Перші кістяні застібки у вигляді кинджала були ще на коптських оправах. Згодом прикрашали і утримували кришки оправ кодексів візантійської конструкції литі металеві (бронзові, срібні, латунні, залізні) шпеньки подібної форми, фіксовані у ребрі верхньої кришки. На них накидали кільце, прикріплене до ремня у вигляді трьох косичок. На східнослов'янських оправах ці тричастинні ремені були поширені до XVI ст. [1, с. 182].

Система застібок на романських оправах подібна: ремінь — металева пластина з отвором посередині — шпеньок [9, с. 36]. Шпеньки розташовували вже не в ребрі, а посередині верхньої

кришки. Ремінь — кручена смужка шкіри. Застібки подібної конструкції є і на готичних оправах XIV — початку XV ст. Давньоруські книги, виготовлені за візантійською технікою, мають спрощений грубий ремінь з прорізом, який накидали на шпеньок.

У готичних оправах замки набирають різноманітної складної конфігурації, виготовлені способом лиття, штампування. Оздоблені гравіюванням, карбуванням, вставками, каменями і т. ін. Це замки на ременях або шарнірах, розташовані на краях кришок. Виготовлені з міді, олова, бронзи, срібла з позолотою. Так, оправи, які датуються XIV — початком XV ст. мали переважно шпенькові застібки (шпеньки розташовані на верхній кришці майже посередині). З кінця XIV ст. у Західній Європі застібки складаються з гачка на довгому ремені і пластини-пробою. На східнослов'янських оправах класичний пробій з'являється в другій половині XVI ст. У XV–XVI ст. з'явилися складені пробой, у яких коротка частина пластини загнута в бік, протилежний ребру дошки, а проріз у пластині відсутній.

Найчастіше на українських оправах XVII–XVIII ст. вживали литі накладні шпенькові застібки. У другій половині XVI ст. на східнослов'янських оправах популярні як застібки на пробій, так і шпенькові. Кріплять окремі елементи застібок цвяхами, часто у вигляді пелюсткової розетки. У XVIII ст. вони набувають різноманітних примхливих форм.

11. Фурнітура. На візантійських кодексах фурнітура — рідкісне явище. Романські кодекси прикрашають і охороняють, як правило, напівсферичні пуклі. На давньоруських оправах XIII–XV ст. не практикувалось масове встановлення кутників, середників. Пуклі і середники, виявлені на книгах XIV ст., дуже прості, грубі і масивні [9, с. 51]. Середники, кутники, наріжники з'явилися у готичних оправах XVI–XVII ст. Вони були виконані технікою лиття, оздоблені випилюванням (просічним орнаментом) або гравіюванням. Пуклі набули пласкої форми. В ошатних оправах між цими елементами кріпились ще й орнаментальні пластини, які утворювали рамку. Навіть побутові оправи XIV–XV ст. були прикрашені цими накладними елементами. Кріпились цвяхками з великими шапочками різної форми. Оклади монтували поверх шкіряного або тканинного покриття.

12. Кількість воскових плям та забруднення кутиків сторінок. Вони можуть свідчити про важливість ролі даного тексту, для відображення певних регіональних традицій церков. Тому при реставрації не слід виводити їх повністю, а про даний факт необхідно фіксувати у реставраційній документації.

13. Стара непрофесійна реставрація. У зв'язку із поділом на конфесії, в церковній практиці поширеним було заклеювання окремих частин друкованого тексту, новим, рукописним, у потрібній для користувача редакції. Такі заклейки вказують на зміни теологічно-філософської думки. Тому при їх вилученні реставратор, намагаючись зберегти автентичність, власне порушує її. Заклейки, які містять маргінальні написи, також служать джерелознавчим матеріалом для дослідників, книгознавців, допомагають у розкритті історії побутування манускрипту чи стародруку.

14. Знахідки. Виявлені під час реставрації приховані елементи можуть підказати певні факти побутування документа, локалізувати територіально-часові проміжки “життя” раритету. Наприклад, аркуші з рукописним чи друкованим текстом, приховані під покриттям оправи, або наклеєні на поверхню кришок для вирівнювання площини кришки під форзацом. Траплялись написи на оголених дошках або пергаментних фрагментах, якими обклеювали корінець. Усі знахідки необхідно досліджувати і документально фіксувати.

Назагал виокремлюються два етапи в історії оправи: візантійська техніка оправлення (X — третя чверть XVI ст., в окремих регіонах України утримується до кінця XVII ст.); західноєвропейська техніка оправлення (друга половина XVI–XVIII ст., відома в Україні вже з XIV ст. і характерна для латиномовної книги, що побутувала тут паралельно з кириличною книгою). Важко зафіксувати чіткі межі техніки виготовлення книги, оскільки темп і внесок у розвиток інтролігаторства і палітурництва різних народів був неоднаковий, кожен народ запозичував та переосмислював наробки сусідів і створював лише йому притаманне [1, с. 59]. Тому такою важливою є увага до форм і методів оправлення. Форма кришок, їх розмір та конфігурація, способи кріплення в різних історико-географічних областях, навіть і при поширенні взаємовпливів технік, мають свої відмінності, що є суттєвим при вивченні побутування книги.

Таким чином, робота реставраторів повинна бути спрямованою не лише на виконання консервації, реставрації та забезпечення

збереження матеріальної основи давніх книг, але й на вивчення та розширення бази цінного емпіричного матеріалу для науковців, зокрема відомості про конструктивні особливості та техніку виготовлення оправ, що побутували в різні часи у різних народів.

1. *Гальченко О. М.* Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні : історія, структура, опис / *О. М. Гальченко* ; [відп. ред. *Л. А. Дубровіна*] ; Національна академія наук України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. — Київ : НБУВ, 2005. — 375 с. : іл.
2. *Гусева А. А.* Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв. : метод, рекомендации / *А. А. Гусева* ; Российская гос. библиотека. — Москва, 1997. — 140 с.
3. *Дзедзелюк Л. С.* Каптал / *Дзедзелюк Л. С., Зінченко С. В.* // “Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток” : тези доповідей V Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 24–27 трав. 2005 року / [упор.: *Л. В. Завада, Н. Є. Лозова*] ; Міністерство культури і мистецтв України, Національний науково-дослідний центр України. — Київ, 2005. — С. 72–74.
4. *Зінченко С. В.* Візантійсько-балканські впливи на розвиток інтролігаторства в монастирях та церквах Київської митрополії XIV–XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / *Зінченко Світлана Володимирівна* ; Міністерство освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка. — Львів, 2007. — 20 с.
5. *Клепиков С. А.* Описание древних русских обиходных переплётов / *Клепиков С. А.* // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. — Москва, 1976. — Вып. 2, ч. 1. — С. 51–77.
6. Консервация и реставрация книг : метод. рекомендации / сост. *В. И. Стеблевский, Н. К. Николаева*. — Москва, 1987. — 210 с.
7. *Курінний П.* Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. / *Петро Курінний* ; Український науковий інститут книгознавства. — Київ, 1926. — С. 5–39. — (Окремий відбиток з 1-го тому “Труди УНІК”).
8. *Приведа П. І.* Інтролігаторські папери XVIII–XIX ст. / *Приведа П. І., Зінченко С. В., Льода Л. М., Банах А. Б.* // Кваліологія книги : зб. наук. пр. / Міністерство освіти і науки України, Українська академія друкарства. — Львів, 2004. — Вип. 7. — С. 149–154.
9. Средневековый книжный переплет: История, материалы и техника, принципы реставрации : учеб. пособие / [авт.-сост. *И. П. Мокрецова* ;

отв. ред. С. С. Попадюк] ; Федеральное агентство по образованию, Российский государственный гуманитарный университет. — Москва : РГГУ, 2005. — 141 с.

10. *Сынкова И. А.* Западноевропейский переплет XV–XVIII веков: проблемы локализации и датировки / *Сынкова И. А.* // Информационное обеспечение науки Беларуси: от рукописей к электронным информационным ресурсам. — Минск : Красико-Принт, 2006. — С. 37-147.

BIBLIOLOGY ASPECTS OF RESTORATION

Lesia Dzendzeliuk, Liubov Lioda

The basic structural elements of old books are considered, authenticity of which needs to be saved during restoration, for the maintainance of information about traditions and methods of introligators art.

Keywords: Restoration, Book structure, Authenticity Preservation.

КНИГОВЕДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РЕСТАВРАЦИИ

Леся Дзэндзелюк, Любовь Льода

Рассмотрено основные конструктивные элементы давних книг, автентичность которых необходимо сохранить при реставрации для сбережения информации о традициях и методах интролигаторского мастерства.

Ключевые слова: реставрация, конструкция книги, сохранение автентичности.

УДК 025.85:094:027.6(477.83-25)

KONSERWATORSKA OCENA STANU ZACHOWANIA KSIĄŻKI DAWNEJ NA PRZYKŁADZIE KOLEKCJI BIBLIOTECZNEJ KLASZTORU LWOWSKICH BENEDIKTYNEK

Tadeusz Maciąg

*Uniwersytet Śląski, Instytut Bibliotekoznawstwa
i Informacji Naukowej, magister (Katowice, Polska)*

Badanie stanu zachowania księgozbioru starych druków, pochodzących z księgozbioru lwowskich benedyktynek, przeprowadzono metodą stanfordzką. Ocena przeprowadzono na próbie reprezentatywnej, liczącej

© Maciąg T., 2009